

Ministerie van Infrastructuur en Milieu

Werk maken van klimaat

Klimaatagenda 2011-2014

Colofon

Uitgegeven door

Ministerie van Infrastructuur en Milieu

Opmaak

vijfkeerblauw (V72 | 283621)

November 2011

Inhoud

1	Inleiding	3
2	De Agenda: thema's, speerpunten, acties	7
	• Duurzame gebouwde omgeving	7
	• Duurzame mobiliteit	9
	• Duurzame bedrijven	11
	• Duurzame energie	13
	• Klimaatneutrale stad en regio	16
3	Gemeenten, Provincies, Waterschappen, Rijk: samenwerking!	19
4	En nu verder	21
	Bijlage	23
	De Agenda: samenvattend overzicht acties	23

1 Inleiding

Lokale initiatieven zijn essentieel voor een duurzaam klimaat. Gemeenten, provincies en waterschappen willen daar werk van maken (en doen dat in groten getale al). Daartoe hebben zij samen met de rijksoverheid deze Klimaatagenda 2011-2014 opgesteld.

Gemeenten, provincies en waterschappen hebben in toenemende mate eigen ambities op het gebied van klimaat en duurzaamheid. Zij spelen een cruciale rol in het bereiken van de nationale en Europese doelstellingen op het gebied van klimaat en duurzaamheid. In nauwe samenwerking met de rijksoverheid willen ze resultaten halen. In deze Agenda staat beschreven met welke acties de gemeenten, provincies en waterschappen samen met het rijk die doelen willen bereiken.

Maar het doel is niet alleen gericht op het realiseren van ambitieuze klimaat- en duurzaamheidsinitiatieven, maar ook om die vervolgens te verbreden en op te schalen. We streven met deze agenda naar een duurzaam klimaat en een gezonde leefomgeving voor mens en natuur, maar we willen ook een impuls geven aan de lokale economie en werkgelegenheid. Kortom: *'Werk maken van klimaat'*.

De uitdaging

De uitdaging met betrekking tot klimaat en duurzaamheid is fors en zal alleen maar verder toenemen. De EU-doelen voor Nederland zijn 20% CO₂-reductie en 14% duurzame energie in 2020. De Europese Commissie heeft in maart 2011 de 'Low-carbon Roadmap 2050' gepubliceerd met een lange termijn perspectief. Ambitie is te komen tot 80 tot 95% CO₂-reductie in 2050 ten opzichte van 1990. De Roadmap schetst een kosten-effectieve route daar naar toe. Het kabinet zal later dit najaar een Nederlandse Routekaart 2050 uitbrengen.

De transitie naar een CO₂-arme economie in 2050 vergt een enorme inspanning en biedt ook groeikansen voor de Nederlandse economie. Groen en groei gaan hand in hand. Duurzaamheid is in onze visie geen bedreiging maar een kans.

Een modern duurzaamheidsbeleid vraagt een zakelijke en realistische benadering. Daarin past dat het initiatief ligt bij burgers, bedrijven, onderzoek- en onderwijsinstellingen en maatschappelijke organisaties die samen met decentrale overheden aan de slag gaan om tot haalbare, betaalbare en opschaalbare projecten te komen. De rijksoverheid zal van haar kant duurzame initiatieven en projecten ruimte geven en ondersteunen door partijen aan elkaar te koppelen, informatie te verstrekken en belemmeringen weg te nemen, bijvoorbeeld door onnodige regels te schrappen en vergunningverlening te versnellen.

Lokaal cruciaal

Lokale - en regionale overheden zijn inmiddels al volop in beweging en vormen creatieve werkplaatsen van talrijke lokale duurzaamheidsinitiatieven. In 95% van de gemeenten heeft duurzaamheid een vaste plaats gekregen in het collegeprogramma, 75 gemeenten hebben al plannen vastgesteld gericht op klimaatneutraliteit en werken aan de uitvoering ervan. Er bestaan al klimaatneutrale woningen en duurzame renovatieprojecten. Mobiliteit wordt verduurzaamd via groengasvulpunten, elektrische laadpalen en stadsdistributie. Gemeenten en provincies vergunnen windparken en zorgen dat wijken met lokale aardwarmte verwarmd worden, bedrijven werken aan innovatie en versterken zo de lokale duurzame economie. De klimaatakkoorden met gemeenten, provincies en waterschappen (resp. 2007, 2009 en 2010) hebben deze ontwikkeling in gang gezet. Gemeenten geven aan door te willen gaan en verdere stappen te willen maken (Milieuwitboek Gemeenten, VNG 2011). Ook de waterschappen gaan graag verder. Deze Klimaatagenda bouwt daarop voort en beoogt die lokale en regionale dynamiek op gang te houden.

Duurzaamheidsagenda, Green Deal, Klimaatagenda

De Klimaatagenda is onderdeel van de bredere Duurzaamheidsagenda van het kabinet. De Green Deal is een ander onderdeel daarvan. De Klimaatagenda wordt gecoördineerd door het ministerie van IenM, de Green Deal door het ministerie van EL&I. De Green Deal betreft concrete afspraken op projectniveau, vooral met bedrijven en particuliere organisaties maar ook

met verschillende decentrale overheden. De Klimaatagenda wil succesvolle projecten opschalen via een breed netwerk van gemeenten, waterschappen en provincies met een actieve rol van de klimaatambassadeurs. Daarnaast initieert ze noodzakelijke innovaties en vernieuwingen op allerlei terreinen. De agenda heeft dus een programmatische aanpak en kan zo leiden tot afspraken in een volgende ronde green deal. De Klimaatagenda en Green Deal zullen elkaar versterken.

Duurzaamheid is zeker niet alleen een zaak van de overheid. De samenleving als geheel, burgers, ondernemers, onderwijs- en onderzoeksinstituten is, en voelt zich ook steeds meer verantwoordelijk. De rol van de overheid verandert van initiator naar regisseur en facilitator.

De Agenda: vijf thema's, tien speerpunten

Duurzaamheid betreft alle maatschappelijke sectoren. Lokaal en regionaal klimaatbeleid betekent daarom werken over een breed front, zoals gebouwde omgeving, duurzame mobiliteit, duurzame bedrijven en duurzame energie.

Vijf thema's en tien Speerpunten staan centraal in deze Agenda. Bij ieder Speerpunt worden concrete acties geformuleerd voor zowel de decentrale overheden als voor de rijksoverheid.

Op die tien Speerpunten wordt nu met prioriteit ingezet. Daar gaan we nu mee aan de slag. Accenten kunnen in de loop van de tijd verschuiven. Acties bij een speerpunt kunnen een andere vorm krijgen of leiden tot nieuwe speerpunten.

De Klimaatagenda beperkt zich op dit moment voornamelijk tot de mitigatieaspecten van klimaatbeleid, kortom, het verminderen van broeikasgassen. Het snijvlak tussen mitigatie- en adaptatiebeleid komt onder andere aan de orde in het Bestuursakkoord Water en het klimaatakkoord van rijk en de Unie van Waterschappen (met name voor de gebouwde omgeving). Onder adaptatiebeleid verstaan we het minder kwetsbaar maken van onze samenleving voor de effecten van klimaatverandering (wateroverlast, overstromingen). Ook de voedselketen valt buiten het bereik van de Agenda.

Thema	Speerpunt
1 Duurzame gebouwde omgeving	• Bestaande woningen en gebouwen energiezuiniger maken
2	• Naar energieneutrale nieuwbouw
3 Duurzame mobiliteit	• Naar betere ketenmobiliteit
4	• Duurzaam goederenvervoer
5	• Groen gas en elektrisch vervoer
6 Duurzame bedrijven	• Lokale duurzame economie
7	• Energiebesparing bedrijven via handhaving
8 Duurzame e-productie	• Lokale duurzame energie productie
9	• Smart grids
10 Klimaatneutrale stad/regio	• Transitie naar de 'Klimaatneutrale stad en regio'

Totstandkoming

De Klimaatagenda is een gezamenlijke agenda van zowel vertegenwoordigers van decentrale overheden als van het rijk. Zeven Klimaatambassadeurs (bestuurders vanuit gemeenten en waterschappen) en hun werkgroepen, actie- en themateams vanuit koplopergemeenten en andere overheden hebben input geleverd. Daarnaast zijn adviezen vanuit onder andere bedrijfsleven en betrokken ministeries verwerkt. Het ministerie van Infrastructuur en Milieu heeft de totstandkoming van de Agenda gecoördineerd.

Vanuit de lokale praktijk en op basis van best practises zijn de tien speerpunten geformuleerd. De mogelijkheid tot verbreding en opschaling is hierbij kansrijk. Acties zijn hierbij geformuleerd voor zowel de decentrale overheden als voor de rijksoverheid. De acties van de rijksoverheid beogen meer ruimte te scheppen voor de initiatieven en activiteiten van gemeenten, provincies, waterschappen door o.a. beleidsknelpunten weg te nemen.

Gemeente, Provincie, Waterschap, Rijk: samenwerking

Duurzaamheid houdt niet op bij de gemeentegrens, maar heeft veelal betrekking op een regio of gebied. Dat vereist een intensieve samenwerking tussen stad, omgeving en regio, tussen gemeente, provincie en waterschap. Duurzaam waterbeheer bijvoorbeeld vereist een goed samenspel tussen waterschap, gemeente en provincie. Het starten van een biogasproject of het bouwen van een windmolenpark is onmogelijk zonder goede samenwerking tussen bedrijven en de verschillende overheden, ook de rijksoverheid. Ieder heeft zijn rol, overheden moeten elkaar aanvullen, kennis delen en transparant opereren in de richting van bedrijven. Samenwerking is het devies.

Koplopers en opschaling

Deze Klimaatagenda laat zich inspireren door de koplopers onder de lokale- en regionale overheden (en hun Klimaatambassadeurs), maar richt zich nadrukkelijk op verbreding en opschaling naar meer gemeenten, provincies en waterschappen die nu toe zijn aan de uitvoering. Kleinere gemeenten werken vaak in regionaal verband aan klimaatinitiatieven; een groen-gasleiding of een smart grid houdt zoals al eerder aangegeven immers niet op bij de gemeentegrens. Dit zijn waardevolle samenwerkingsverbanden zeker als ook regionale partijen als bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties, en de provincie betrokken worden. Bij deze regionale samenwerkingsverbanden liggen kansen om meer gemeenten mee te krijgen.

De routekaart 2050¹, waarmee het Kabinet later dit najaar komt, moet zijn vertaling krijgen naar regionaal niveau. Dat kan kleinere gemeenten ondersteunen en bijdragen aan verbreding en opschaling. Daar werken verschillende partijen, waaronder het Klimaatverbond, momenteel hard aan.

De Agenda moet dan ook gezien worden als startpunt. De tien Speerpunten zijn een stap op weg. De geformuleerde acties zijn essentieel voor alle gemeenten, provincies en waterschappen. Maar sommigen zullen mogelijk kans zien al verdergaande stappen te ondernemen. Die kansen moeten we zeker benutten. De Klimaatagenda kan erdoor rijker, ambitieuzer en inspirerender worden.

Actie!

Dat is de grootste uitdaging van deze Klimaatagenda: projecten opschalen die het klimaat dienen én ook rendabel zijn. Inspirerende voorbeelden laten zien dat we echt werk kunnen maken van klimaat. Die voorbeelden maken ook duidelijk dat het niet vanzelf gaat, andere aanpak en creativiteit gevraagd wordt en dat er nog veel werk aan de winkel is.

De rijksoverheid zet zich in om voor knelpunten die opschaling in de weg staan een oplossing te zoeken.

De Ambassadeurs gaan nu met de Klimaatagenda 2011-2014 aan de slag om anderen te inspireren en om lokale duurzaamheid en bedrijvigheid een forse stap verder te brengen. De Ambassadeurs, en de staatssecretaris, nodigen andere decentrale overheden uit de klimaatagenda ook te ondertekenen. Zodat de Agenda de basis is voor een breed kennis- en samenwerkingsnetwerk die werk maakt van klimaat. Zie hiervoor het hoofdstuk 'En nu verder'.

Werk maken van Klimaat:

Wij, de klimaatambassadeurs en de staatssecretaris van IenM, gaan dat samen doen. Op weg naar een 'Klimaatneutrale toekomst'. Doet u mee?

De Klimaat-Ambassadeurs		
Jeroen Nobel	Haarlemmermeer	Gebouwde omgeving
Joost Helms	Eindhoven	Duurzame mobiliteit
Alexandra van Huffelen	Rotterdam	Duurzame bedrijven
Maarten van Poelgeest	Amsterdam	Duurzame energie
Berend de Vries	Tilburg	Klimaatneutrale stad
Gert Verwolf	Waterschap Veluwe	Duurzame energiewinning
Stefan Kuks	Waterschap Regge en Dinkel	Snijvlak mitigatie en adaptatie in GO

¹ De titel voluit: Routekaart naar een klimaatneutrale en veerkrachtige economie in 2050

2 De Agenda: thema's, speerpunten, acties

Thema 1: Duurzame gebouwde omgeving

De gebouwde omgeving is verantwoordelijk voor 40% van ons energiegebruik. Iedereen is het erover eens dat daar een grote efficiëncyslag te maken is. Daar is Jeroen Nobel (wethouder Haarlemmermeer) met het Themateteam gebouwde omgeving hard mee bezig. In de afgelopen periode is al veel tot stand gekomen. In deze periode (2011-2014) wil Jeroen Nobel samen met de andere overheden inzetten op de onderstaande speerpunten. Het thema duurzaam gebouwde omgeving is voornamelijk een gemeentelijk thema, maar provincies en waterschappen spelen ook een belangrijke rol, bijvoorbeeld wat betreft hun eigen gebouwen.

Speerpunt 1: Bestaande woningen/gebouwen energiezuiniger

Van knelpunt naar speerpunt

Een groot deel van het energiegebruik komt op conto van de bestaande bouw. Daar is veel winst te behalen, maar tegelijk blijft het echt realiseren van besparing een moeilijk punt. Daar moet een doorbraak komen. Lokale- en regionale overheden gaan daar nu echt werk van maken: het energiegebruik in de bestaande bouw moet omlaag. En dat kan. Rotterdam met het project 'Energiebesparen lagere inkomens', Amersfoort met 'Energiebesparing in de wijk' en Breda met 'Steek energie in je eigen huis' laten dat zien, met een lokale, wijkgerichte aanpak en maatwerk. Zie de kaders.

Rotterdam voert het project Energiebesparen lagere inkomens uit. Het project richt zich op 22.000 Rotterdamse huishoudens. De doelen van het project zijn:

- Armoedebestrijding (door energie te besparen wordt bespaard op de uitgaven in de e-kosten)
- Stimuleren werkgelegenheid - opleiden werkzoekenden
- Energie besparen

In Actie!

Lokale overheden zetten hierop in langs drie actielijnen. Allereerst door koppeling van energie- en armoedebeleid worden lagere energielasten voor lagere inkomens groepen én energiebesparings-maatregelen gerealiseerd. Ten tweede zetten gemeenten programma's op voor isolatie van bestaande koopwoningen en spelen actief in op overheidsprogramma's als 'Meer met Minder' en 'Blok voor Blok'. En ten slotte voeren gemeenten energiebesparing door in de gemeentelijke organisatie, zowel wat betreft vastgoed, verlichting als ICT. De Waterschappen produceren biogas en warmte en leveren die aan onder meer aan woonwijken. Daarnaast kan bijvoorbeeld een provinciale aanpak energiebesparing de gebouwde omgeving een versnellende impuls geven.

Waterschap Veluwe heeft in Apeldoorn een energiefabriek gerealiseerd waarbij door slibvergisting van rioolafvalwater en organische stoffen van de voedingsindustrie 5,5 miljoen kubieke meter biogas wordt geproduceerd die wordt omgezet in elektriciteit en warmte. De warmte wordt o.a. gebruikt voor stadsverwarming in een nieuwbouwwijk Zuidbroek van Apeldoorn en levert warmte aan meer dan 1.000 huishoudens.

De rijksoverheid ondersteunt en versterkt al deze acties. Het verantwoordelijke ministerie van BZK gaat waar mogelijk gemeenten, bewoners en corporaties ondersteunen bij energiebesparing en beheersing van woonlasten. Ingezet wordt op actualisering van het convenant 'Meer met Minder'. Het programma 'Blok voor Blok' beoogt hele woonblokken systematisch energiezuiniger te maken. Na enkele proefprojecten zal deze aanpak op basis van de ervaringen opgeschaald worden. Efficiency-verhoging in de gemeentelijke en ook provinciale, waterschaps- en rijksgebouwen wordt ondersteund door invoering van een label voor publieke gebouwen.

Instrumenten die IenM ter beschikking stelt zijn onder andere de digitale leskist Bestaande Bouw, waarmee gemeenten zelfstandig projecten op kunnen zetten, en voorbeeldprojecten.

Gemeente **Amersfoort**, huiseigenaren en bedrijven werken sinds 2010 samen aan het realiseren van energie-besparende maatregelen. In 2010 hebben meer dan 3000 huiseigenaren in Amersfoort een maatwerkadvies laten maken. Amersfoort begeleidt vrijwillige straat-ambassadeurs, die de samenwerking in hun straat organiseren en de vraag naar energie-besparende maatregelen bundelen. Er zijn diverse modelwoningen, waar de eigenaar op zijn eigen manier zien hoe hij energiebesparing heeft aangepakt. Er is speciale aandacht voor VVE's en monumenten. Uniek is dat wijkbewoners, studenten en projectleiders zelf onderdelen van de projectsite www.energiebesparingindewijk.nl beheren.

Openbare verlichting drukt doorgaans zwaar op de gemeentebegroting. Ook daar is een grote efficiëncyslag te maken. Onder aanvoering van Rob Metz wordt bekeken hoe de acties van de (succesvolle) Taskforce Verlichting zullen worden voortgezet. Zo werkt Rijkswaterstaat aan duurzame verlichting langs de snelwegen. Onlangs werden bijvoorbeeld langs de A44 292 lichtmasten uitgerust met LED-verlichting. Dat scheelt een hoop energie en onderhoudskosten. Ook op openbare verlichting langs provinciale wegen kan energiewinst geboekt worden.

Tilburg zet actief in op het energiezuinig maken van de bestaande woningvoorraad. Samen met de corporaties is gekozen voor complexen waar mensen wonen met een laag inkomen, zodat deze bewoners minder last krijgen van de stijgende energieprijzen. In deze aanpak ontmoeten de beleidsvelden wonen - energie - armoede elkaar. Het doel is om binnen vier jaar 4000 woningen energiezuinig te maken. De Tilburgse Energie Garantie garandeert een energiebesparing na de uitvoering van energiemaatregelen. De komende drie jaren worden in dit kader o.a. 2.000 particuliere woningen energetisch verbeterd.

Perspectief

Deze acties beogen dat van alle huishoudens die nu meer dan 10% van het inkomen kwijt zijn aan energielasten minstens 30% onder die grens komt; dat 100.000 (bestaande) koopwoningen 2 labelstappen zuiniger zijn (30%); en dat de gemeentelijke organisatie 30% minder energie gebruikt.

Onder de naam 'Steek Energie in je Huis' heeft in **Breda** een proefproject plaatsgevonden binnen het landelijke programma 'Meer met Minder'. Dit project wordt opgeschaald naar heel Breda. Huiseigenaren die meedoen worden daarbij ondersteund. Naast bestaande subsidies en gratis advies krijgen zij van de provincie bovendien een vergoeding van 10% per uitgevoerde maatregel die het energielabel van hun woning verbetert. Het project wordt financieel mogelijk gemaakt door de provincie Noord-Brabant. Juist nu investeert de provincie in energiebesparing, om werkgelegenheid in de bouwsector te behouden en een duurzame regio te realiseren.

Speerpunt 2: Naar energieneutrale nieuwbouw

Van knelpunt naar speerpunt

Energie neutrale nieuwbouw vormt een wenkend perspectief. Maar in de praktijk blijkt dat de kwaliteit lang niet altijd wordt gehaald. Daarom is handhaving van de bouwkwaliteit van groot belang. Een project als Bouwtransparant doet dat (zie kader). Er zijn echter ook gemeenten die kans zien sneller te gaan en nieuwbouwwijken te ontwikkelen die energiezuiniger zijn dan de (landelijke) norm. Zij willen graag meer ruimte om dat te realiseren. Dit speerpunt is gericht op een (volgende) stap naar energieneutrale bouw.

BouwTransparant is een instrument om gemeenten, milieudiensten en bouwende partijen te ondersteunen in het realiseren van de EPC, zoals vastgelegd in de bouwvergunning. Het instrument geeft deze partijen inzicht in de daadwerkelijke gerealiseerde EPC van de woning en maakt afwijkingen zichtbaar. Het instrument wordt door het CO₂-Servicepunt beschikbaar gesteld in opdracht van de **provincie Noord-Holland**. Het doel van BouwTransparant is om aan de hand van betaalbare toetsing structureel meer inzicht te krijgen in de energieprestatie van nieuwbouwwoningen bij oplevering, zodat de bouwkolom op basis van de geconstateerde afwijkingen doelgericht haar bouwproces kan verbeteren.

In Actie!

Lokale- en regionale overheden zetten in met twee actielijnen. De bouwkwaliteit van de op te leveren nieuwbouw wordt beter nageleefd en zo nodig gehandhaafd, zodat de wettelijke energie-prestatie-eisen in zowel woning- als utiliteitsbouw daadwerkelijk gerealiseerd worden. Daarnaast benutten gemeenten de kansen in vrijwillige afspraken met ontwikkelaars om gebouwen en wijken energiezuiniger te bouwen. Bij een aantal koplopers leeft de wens om energiezuiniger te bouwen dan de landelijke prestatie-eis. Deze koplopers zouden graag meer sturingsinstrumenten in handen hebben om de energieprestatie (en dus ook de toekomst-waarde) van nieuwe gebouwen in de komende decennia beïnvloeden.

Afspraken

- De verbetering van naleving en handhaving van nieuwbouw zal worden uitgewerkt in de convenanten energiebesparing gebouwde omgeving. BZK heeft een trekkende rol in de uitwerking van de convenanten energiebesparing gebouwde omgeving.
- Het rijk kijkt constructief naar voorstellen om meer continuïteit te bieden in de regelgeving voor experimenteerterreinen voor zeer energiezuinige gebouwen en wijken. Dit zal worden uitgewerkt in de convenanten energiebesparing gebouwde omgeving.

Perspectief

Gemeenten zetten zich in om in de komende periode 10% nieuwbouwwoningen energie-efficiënter dan de eis te maken en om bij 90% van de nieuwbouwwoningen de energieprestatie-eis te handhaven. Niet zozeer als afrekenbare doelen, maar wel als inspirerend perspectief waar de ambitieuze inzet op gericht is.

Thema 2: Duurzame mobiliteit

Mobiliteit zorgt voor circa 20% van de totale CO₂-uitstoot. Daarnaast heeft verkeer gevolgen voor de leefbaarheid (geluid en luchtkwaliteit) en maakt toenemende autocongestie stedelijke gebieden minder bereikbaar. Een transitie naar duurzame mobiliteit is dus hard nodig. Daarom werken rijk, provincies, waterschappen en gemeenten zowel aan het veranderen van gedrag (Het Nieuwe Werken, bijvoorbeeld meer thuis werken) als aan het vergroenen (schone voertuigen en introductie schone brandstoffen). Joost Helms (wethouder Eindhoven) en het themateam Schone en zuinige mobiliteit vormen een inspirerende motor en zullen in deze periode vooral inzetten op onderstaande speerpunten.

Speerpunt 3: Naar betere ketenmobiliteit

Van knelpunt naar speerpunt

Vervoer is nodig, maar de groei van mobiliteit zorgt voor een slechte bereikbaarheid van onze steden en een mindere leefbaarheid. Reizen kunnen echter vaak voor een deel worden gemaakt met zuiniger vervoersmiddelen als Openbaar Vervoer (OV), deelauto's of fiets. Met de fiets naar het station, dan de trein en tenslotte een taxi naar je bestemming. Voor zo'n ketenmobiliteit is wel nodig dat andere vervoersmiddelen dan de auto aantrekkelijker worden en dat de kwaliteit ervan wordt verbeterd, onder andere door betere onderlinge aansluitingen en informatievoorziening.

In Actie!

Gemeenten en provincies zetten hierop in met drie actielijnen. Zij verduurzamen het lokaal en regionaal vervoer door het aanbod van deelauto's te verhogen. Zij verbeteren de lokale en regionale fietsinfrastructuur. En zetten in op een duurzaam regionaal OV (kwaliteit, duurzaamheid, informatievoorziening).

Het personen- en goederenvervoer is essentieel voor een efficiënte economie. Tegelijkertijd zal het personen- en goederenvervoer de komende jaren nog toenemen. Alle aanleiding voor gemeenten en provincies om het OV op regionaal en lokaal niveau te verduurzamen en het aanbod te verhogen. Een aantal bestuurders geven aan dat door de financiële randvoorwaarden dit lastig is te realiseren. Gedurende het proces van de Klimaatagenda zal het gesprek hierover voort worden gezet en zal getracht worden in samenspraak met het rijk tot creatieve oplossingen te komen.'

Gemeenten hebben ook een belangrijke rol om reizigers tot ander reisgedrag te verleiden: ze staan dicht bij burgers en bedrijven: iedere rit begint en eindigt immers in een gemeente. En via communicatie en tarieven (parkeren) zijn reizigers te beïnvloeden. Provincies kunnen duurzame mobiliteit bevorderen door regionaal openbaar vervoer duurzaam aan te besteden en door bijvoorbeeld de aanleg van regionale goederenhubs en fietsinfrastructuur, en door een infrastructuur van vulpunten groen gas en elektrische laadpalen te bevorderen.

De rijksoverheid ondersteunt en versterkt deze acties. Zo heeft het ministerie van IenM in de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte aangegeven dat ze tot 2040 bij de vormgeving van de infrastructuur wil inzetten op de verbetering van ketenmobiliteit zodat verschillende vervoerswijzen optimaal op elkaar aansluiten. RWS stimuleert OV-gebruik bij werk aan de weg met gunstige aanbiedingen. Daarnaast geeft het rijk gemeenten meer bevoegdheden bij fiets-parkeerbeleid in stations-gebieden. Ook pakt zij knelpunten aan en lost zij belemmeringen op bij het gebruik van nieuwe mobiliteitsconcepten zoals deelauto's. Uiteraard worden overheidsmedewerkers gestimuleerd tot Het Nieuwe Werken en het gebruik van OV en fiets. Concrete handvaten biedt de handreiking duurzame mobiliteit en klimaat (IenM) welke in 2010 geactualiseerd is. Het programma Beter Benutten (IenM, dg Mobiliteit) richt zich op het verbeteren van de bereikbaarheid voor de reiziger én de vervoerder. Te bereiken via een multimodale aanpak op basis van gerichte samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid met lagere overheden en private partijen. Vanuit het programma wordt ondersteuning geboden in regionale pakketten, onder andere aan voorstellen rond ketenmobiliteit.

Perspectief

Deze acties zijn erop gericht dat het aandeel auto in korte ritten vermindert, dat meer automobilisten in bus, tram of metro of op de fiets stappen en dat 50% van de gemeenten beschikt over deelauto's.

Om de luchtkwaliteit en bereikbaarheid te verbeteren wil de gemeente **Amsterdam** het aantal auto's in de binnenstad beperken. Eén van de middelen om dit te bereiken is het stimuleren van 'autodelen'. In de gemeente staan nu 908 deelauto's (116 per 100.000 inwoners), een aantal hiervan is elektrisch (Proeftuinregeling). Eind 2011 komen hier 300 elektrische deelauto's bij (Car2go). Autodeelorganisaties die een nieuwe autodeelplek realiseren betalen slechts voor de benodigde vergunning. Alle 105.000 parkeervergunninghouders ontvingen een brief met brochure over autodelen.

Speerpunt 4: Duurzaam goederenvervoer

Van knelpunt naar speerpunt

Goederenvervoer draagt sterk bij aan slechte luchtkwaliteit en geluidsoverlast, zeker waar het de binnensteden betreft. Het goederenvervoer kan efficiënter en duurzamer worden ingericht. Die inzet kan tevens de concurrentiepositie van de Nederlandse transport- en logistieksector verbeteren. Dan is het wel zaak dat vervoerders in beweging komen.

In Actie!

Gemeenten zetten hierop in met vier actielijnen. Ze gaan ten eerste slimme stadsdistributie stimuleren. Waar mogelijk gekoppeld aan de ontwikkeling van regionale goederenhubs, vooral ook voor vervoer over water en rail. Ook worden Milieuzones ingesteld of uitgebreid ter verbetering van de luchtkwaliteit. Via een privilege-beleid stimuleren gemeenten verduurzaming van het vrachtwagenpark. Provincies dragen bij door de aanleg van regionale goederenhubs.

Sinds anderhalf jaar heeft de gemeente **Utrecht**, als eerste ter wereld, een elektrisch aangedreven vrachtschip, de zogenoemde bierboot. Daar komt nu een tweede exemplaar bij. Waar de bierboot vooral dranken- en horecagroothandels onder zijn klanten mag rekenen, kan het nieuwe schip ook goederen vervoeren voor particulieren en ondernemers. Utrecht heeft, gezamenlijk met het bedrijfsleven - de Cargohopper is ook een goed voorbeeld -, een groot aantal manieren om het goederenvervoer in de binnenstad schoon en energiezuinig te maken.

Het rijk zal gemeenten ondersteunen door kennisontwikkeling en -overdracht over stadsdistributie en privilege-aanpak te (blijven) faciliteren, via het programma Duurzame Logistiek. Privilege-plekken zijn speciaal gereserveerde parkeerplekken voor duurzame voertuigen. Gekeken wordt of milieuzones waar nodig en gewenst uitgebreid kunnen worden naar bestelauto's. De aanschaf van euro VI vrachtwagens wordt gestimuleerd. Een flexibeler keuze voor verschillende transportvormen (synchro-modaliteit) wordt bevorderd, conform het advies van de Topsector Logistiek.

Perspectief

Deze acties moeten leiden tot slimme stads-distributie in de G4 en G32 gemeenten en tot een verdubbeling van het aandeel vrachtwagens dat zeer zuinig is of rijdt op duurzame brand-stoffen.

Om de distributie in de binnenstad te verduurzamen is de gemeente **Nijmegen** drie projecten gestart: Binnenstadservice (BSS) Nijmegen, Combipakt en LinX. Het achterliggende idee van deze initiatieven is de hoeveelheid leveringen naar de binnenstad te beperken door leveringen aan de rand van de stad te bundelen. Ook wordt de inzet van schone en zuinige voertuigen gestimuleerd (groen gas of elektrisch). Binnen LinX worden 12 filialen van Albert Heijn in de regio Nijmegen milieuvriendelijker bevoor-raad door 'lange zware vrachtwagen'(LZV)-combinaties die van het regionale Albert Heijn distributie-centrum in Tilburg naar een distributiepunt aan de rand van Nijmegen rijden. In Nijmegen wordt de vracht overgezet naar schone en stille groengasvoertuigen die de 'last mile' van het transport naar de lokale AH-filialen verzorgen.

Speerpunt 5: Groen gas en Elektrisch vervoer

Van knelpunt naar speerpunt

Omdat we met elkaar steeds meer autokilometers rijden, moeten voertuigen en brandstoffen schoner worden. We zijn nog lange tijd té afhankelijk van fossiele brandstoffen. Verschillende gemeenten en provincies spelen, bijvoorbeeld binnen de door het rijk ingestelde subsidieprogramma Proeftuinen duurzame mobiliteit, een belangrijke rol bij het creëren van een lokale markt voor transitiebrandstoffen. Daarmee kan de impasse tussen vraag en aanbod (kip/ei) van verschillende transitiebrandstoffen (biobrandstoffen, groen gas, elektrisch, waterstof) doorbroken worden.

In Actie!

Gemeenten en provincies realiseren vulpunten voor groen gas en waterstof (weg en water) en oplaadpunten voor elektrische voertuigen. Ook gaan gemeenten en provincies milieuvriendelijke voertuigen (auto's en zware voertuigen) stimuleren door een privilege-beleid (gereserveerde parkeerplekken) en natuurlijk door zelf deze voertuigen in te kopen.

De rijksoverheid stimuleert de productie van groen gas via de SDE+. De markt bepaalt waar het groen gas ingezet wordt, in het verkeer of in de gebouwde omgeving. Als het groen gas wordt ingezet in het verkeer, valt dit buiten de bijmengverplichting voor biobrandstoffen. Alleen op die manier zorgt de inzet van groen gas voor extra duurzame energie en CO₂-reductie. De mogelijkheid wordt bekeken van een publiek private samenwerkingsconstructie voor een emissievrij OV, en door het Formule E-team voor elektrisch vervoer te continueren. Dit is een onderwerp in de Green Deal. De realisatie van vulpunten waterstof wordt ondersteund. De rijksoverheid kijkt ook naar haar eigen vervoer: Rijkswaterstaat voert voor de gehele rijksdienst een proef elektrisch rijden uit en stimuleert een infrastructuur van elektrische laadpalen. De dienst wil dat in 2015 een kwart van het RWS-wagenpark elektrisch is.

Perspectief

Door deze acties ontstaat versneld een landsdekkend netwerk van vulpunten en -oplaadpunten. De acties zijn gericht op een vertienvoudiging van het aantal zeer zuinige auto's en vrachtauto's en het realiseren van een 100% duurzaam eigen wagenpark in 2020.

Gemeente **Leeuwarden** neemt een scala aan maatregelen om het rijden en varen op groen gas en elektrisch vervoer te bevorderen (100.000 voertuigenplan). Eén van de concrete doelstellingen is dat er in 3 jaar tijd 500 auto's rijden op groen gas. Iedereen in Leeuwarden die een auto koopt die rijdt op groen gas, biogas, bio-ethanol of ppo, ontvangt een subsidie van 1000 euro en kan overal in de gemeente gratis parkeren. De regeling is in 2009 uitgebreid naar elektrisch vervoer. Voor elektrische scooters kan een bonus van 250 euro worden aangevraagd. Ondernemers die een aardgastankstation realiseerden, ontvingen een subsidie van 25.000 euro. De gemeente brengt alle partijen bij elkaar die er belang bij hebben dat er veel groengasauto's komen en daarmee veel klanten voor de vulpunten. Alle betrokken partijen leveren een substantiële bijdrage aan het communicatiebudget. De helft van dit budget komt voor rekening van de gemeente.

Thema 3: Duurzame Bedrijven

Economische ontwikkeling en duurzaamheid versterken elkaar. Een economie die minder afhankelijk is van fossiele brandstoffen staat nu en in de toekomst op voorsprong. Bedrijven zien deze noodzaak ook in toenemende mate; overheid en bedrijfsleven kunnen door samen te werken het transitietempo versnellen. Alexandra van Huffelen (wethouder Rotterdam) en het Themateam Duurzame Bedrijven zijn daar een 'aanjager' voor en zetten voor deze periode de volgende twee speerpunten centraal.

Speerpunt 6: Lokale duurzame economie

Van knelpunt naar speerpunt

Een duurzame economie is mogelijk; koplopers wijzen de weg, maar hoe versnellen we het peloton van bedrijven? Gemeenten, provincies en waterschappen kunnen hierbij een cruciale regierol nemen door structurele samenwerking tussen lokale koploper-bedrijven, kennisinstellingen en de gemeente/regio op te zetten.

In Actie!

Gemeenten gaan structurele samenwerkingsverbanden tussen bedrijven en kennisinstellingen opzetten gericht op versterken, verduurzaming en groene stages en banen. Zij bieden regionale koplopers een platform ter inspiratie van het verdere bedrijfsleven. Ze stimuleren dat lokale bedrijven Green Deals met de overheid afsluiten. Gemeenten, provincies en waterschappen zullen optreden als launching customer voor duurzame innovaties. Er wordt naar gestreefd duurzaamheid op te nemen als voorwaarde in alle innovatieregelingen van provincies.

De gemeente **Zwolle**, **waterleidingbedrijf Vitens** en **Waterschap Groot Salland** hebben, door een samenwerkingsverband aan te gaan, een besparing in energie en grondstoffen gerealiseerd. Gemeente, waterleidingbedrijf en waterschap hebben elk een rol in de waterketen van riolering, drinkwater, waterbeheer en -reiniging en samenwerking kan tot kostenbesparing leiden. Niet alle individuele kosten maar wel de totale kosten waren lager. Door de verschillen te verrekenen, is een flinke kostenbesparing bij alle partijen gerealiseerd. Ook in de toekomst zullen samenwerkingsverbanden opgezet worden om grondstoffen en energie te besparen.

De rijksoverheid wil het duurzaam-inkopenbeleid met kracht voortzetten. Ze zal stimuleren dat inkopers in alle fasen van het inkooptraject de kansen benutten om, zoveel mogelijk in samenspraak met bedrijven, te komen tot zo duurzaam mogelijke of zelfs innovatieve oplossingen. Dit zal enerzijds gebeuren door informatie beschikbaar te stellen via de website van PIANOo (het kenniscentrum voor overheidsaanbestedingen), en door zo mogelijk afspraken te maken over een systematische aanpak van zo duurzaam of zo innovatief mogelijke aanbestedingen. Voorts zal de rijksoverheid ernaar te streven duurzaamheid als voorwaarde in innovatie- en kennisregelingen op te nemen. De rijksoverheid zal ook Green Deals afsluiten met bedrijven en organisaties.

Perspectief

De acties zijn gericht op een vergroting van het aantal groene banen.

Gemeente **Eindhoven** reikt sinds 2010 het lokale keurmerk 'Duurzame Ondernemer' uit. Met het keurmerk belooft de gemeente duurzame ondernemers en stimuleert andere ondernemers om duurzame keuzes te maken. Bedrijven kunnen zich aanmelden via de website van de gemeente Eindhoven. Ze beantwoorden online een aantal vragen over duurzaam ondernemen. Als ze 90% van de vragen positief beantwoorden, ontvangen ze een gouden keurmerk. Bij 80-90% is een zilveren keurmerk en bij 70-80% een bronzen keurmerk. De nominatie vindt plaats binnen de categorieën horeca, detailhandel, dienstverlening en productiebedrijven. In 2010 waren er rond de zeventig aanmeldingen van ondernemers, ongeveer veertig ontvingen het keurmerk. De verwachting is dat dit jaar tenminste 130 ondernemers zullen meedoen.

Speerpunt 7: Energiebesparing bedrijven via handhaving

Van knelpunt naar speerpunt

De Wet milieubeheer en het Activiteitenbesluit verplichten bedrijven om energiebesparende maatregelen te nemen die binnen vijf jaar terug te verdienen zijn. Uit onderzoek van de VROM-inspectie is gebleken dat enerzijds gemeenten moeite hebben met de handhaving van deze bepaling omdat vaak niet duidelijk is welke maatregelen effectief genomen kunnen worden. Anderzijds is het voor bedrijven veelal niet duidelijk welke maatregelen de bedrijven kunnen nemen en wat de opbrengst hiervan is.

Het peloton van bedrijven loopt hierdoor meer achterstand op. En ook makkelijk te realiseren en kosteneffectieve maatregelen ('het laaghangend fruit') worden niet benut.

Door het nemen van energiebesparende maatregelen wordt bijgedragen aan de klimaatdoelstelling. Veel bedrijven en instellingen laten rendabele energie-besparingsmaatregelen achterwege door onbekendheid, hoge investeringkosten of een te lage prioriteit. Zij hebben daardoor hogere energiekosten dan nodig. Het nemen van deze maatregelen levert op de langere termijn geld op voor de bedrijven. Ook kan het bijdragen aan een verbeterd imago van het bedrijf.'

In Actie!

Gemeenten intensiveren de handhaving en het toezicht op naleving van de Wet Milieubeheer intensiveren, door prioriteitstelling, kennisverspreiding en inzet van capaciteit.

De rijksoverheid ondersteunt gemeenten en provincies bij het toezicht en bedrijven bij de handhaving van de energiebesparingsverplichtingen. Daartoe heeft Infomil een database 'Energiebesparing en Winst' ontwikkeld. Daarin staat algemene en specifieke informatie over energiebesparende maatregelen en de terugverdientijd onder gemiddelde omstandigheden. Gemeenten kunnen de informatie uit de database gebruiken in overleg met bedrijven over de te treffen maatregelen. Een verwijzing naar deze site zal worden opgenomen in de toelichting bij het Activiteitenbesluit. Onderzocht wordt of het mogelijk is om deze handvatten voor zowel bedrijven als bevoegd gezag op te nemen in de wetgeving. Op korte termijn wordt verder duidelijkheid gegeven in hoeverre energieverbruiksgegevens van bedrijven binnen het toetsingskader van het Activiteitenbesluit worden opgenomen. Gemeenten hebben deze cijfers nodig om gericht en specifieke maatregelen te kunnen treffen.

Daarnaast is er in het kader van het Plan van Aanpak Energiebesparing Gebouwde Omgeving specifiek aandacht voor handhaving in de utiliteitsbouw.

Uit onderzoek blijkt dat de ene gemeente een stuk actiever is op het gebied van energiebesparing dan de andere gemeente. In dit kader worden de initiatieven uit de Green Deal van harte ondersteund. Op grond van een initiatief genoemd in de Green Deal gaat DCMR bedrijven op hun energieprestatie toetsen en overtuigen om energiebesparende maatregelen te nemen. Ook gaat DCMR andere milieudiensten op hun verzoek in hun succesvolle aanpak trainen.

Verder is er een initiatief van MKB Nederland waarin MKB Nederland energie gaat besparen op primaire energie door energiebesparing en gebruik van hernieuwbare bronnen bij 50.000 m² kantoorpanden.

Perspectief

De acties zijn gericht op het plukken van het laaghangend fruit en dat 95% van de gemeenten en RUD's adequate vergunningverlening en handhaving heeft m.b.t. energiebesparing en dat 10% meer bedrijven rendabele maatregelen (met een terugverdientijd tot 5 jaar) treffen. Voor de utiliteitsbouw is het doel om een besparing van 4% in 2014 van het totale energieverbruik te realiseren, ten opzichte van 2011.

DCMR Milieudienst Rijnmond startte in 2008 met een nieuwe 'toezichtsaanpak', om ervoor te zorgen dat organisaties branchegewijs energiebesparende maatregelen nemen. DCMR richt zich niet alleen op handhaving van de wettelijke verplichting, maar ondersteunt ondernemers ook bij het nemen van maatregelen. Uit brancheprojecten bij scholen, zorginstellingen, supermarkten en (grote) kantoren blijkt dat facilitair managers, gebouwbeheerders en installateurs vaak weinig belang hechten aan energiebesparing. De combinatie van stimuleren en reguleren brengt niet alleen de koplopers maar ook het peloton in beweging. Inmiddels zijn meer dan 500 besparingsplannen goedgekeurd, waarvan ruim 50% op vrijwillige basis. Handhaving gaat des te beter met ondersteuning van rijksvoorlichting over de verplicht te nemen maatregelen.

Thema 4: Duurzame energieproductie

Gemeenten, provincies en waterschappen hebben een belangrijke rol bij de realisatie van duurzame energieprojecten, als bevoegd gezag, beleidsmaker, launching customer, etc.

Maarten van Poelgeest (wethouder Amsterdam) is zich bewust van die belangrijke rol van gemeenten en samen met het Themateam Duurzame Energieproductie zoekt hij naar de mogelijkheden om die ontwikkeling te versnellen. Provincies en Waterschappen hebben eveneens een belangrijke rol. Zo richt Klimaatambassadeur Gert Verwolf (Waterschappen) zich op duurzame energiewinning en de Afvalwaterketen. Samen met Maarten van Poelgeest zal hij zich in deze periode richten op de onderstaande speerpunten.

Speerpunt 8: lokale duurzame energie productie

Van knelpunt naar speerpunt

Burgers, bedrijven en organisaties willen in toenemende mate zelf duurzame energie opwekken. Een groot aantal projecten waarbij particulieren, alleen of in coöperatief verband of samen met bijvoorbeeld een woningbouwcorporatie betrokken zijn, zijn in uitvoering of voorbereiding. Maar dergelijke zelfleveringsprojecten lopen vaak tegen knelpunten m.b.t. regelgeving of financiering aan. Toch dient deze 'lokale energie' de ruimte te krijgen.

Ook 'gewone' duurzame energie projecten ondervinden bij de realisatie regelmatig knelpunten, op het vlak van ruimtelijke ordening, vergunningsprocedures en gemeentelijke besluitvorming. Daardoor vraagt de realisatie (te) lange tijd. Het is zaak de lokale potentie van DE-productie, versneld, te benutten.

In Actie!

Lokale overheden zetten daarop in via twee actielijnen: zelflevering en (lokale) DE-projecten. Beide onderwerpen zijn onderdeel van de Green Deal.

Zelflevering. Diverse gemeenten stimuleren en faciliteren particulieren bij het opzetten van lokale (zelfleverings-) DE-projecten. Bijvoorbeeld door kennisoverdracht en het bij elkaar brengen van partijen. De mogelijkheid tot 'salderen' (evenveel ontvangen voor duurzaam opgewekte elektriciteit als voor de normaal geleverde elektriciteit wordt betaald) is een belangrijke stimulans voor decentrale, duurzame elektriciteitsopwekking. Salderen komt er op neer dat voor duurzame opgewekte elektriciteit geen energiebelasting en BTW hoeven te worden afgedragen. Daarmee wordt de prijs ervan concurrerend met die van gewone stroom. Saldering 'achter de eigen meter' is al geruime tijd mogelijk voor bewoners die duurzame elektriciteit op hun eigen dak opwekken. Zij kunnen salderen tot de omvang van het eigen verbruik met een wettelijk maximum van 5000 kWh/j.

Om het decentraal opwekken van duurzame elektriciteit verder te stimuleren, wordt er vanuit diverse hoeken voor gepleit dat ook bewoners die duurzame elektriciteit buiten hun woning opwekken (bijvoorbeeld omdat hun dak niet geschikt is voor zonnepanelen), deze mogen salderen met hun eigen elektriciteitsrekening. Een amendement daartoe in het kader van de Crisis en Herstelwet is echter in het voorjaar van 2011 door de Tweede Kamer verworpen.

Een aparte situatie geldt voor de bewoners van flat- en appartementencomplexen van Verenigingen van Eigenaren (VvE's). Zij vallen in principe binnen de bestaande salderingsregeling aangezien het gaat om opwekking van elektriciteit op hun eigen dak, achter de elektriciteitsmeter. Zij staan echter voor het probleem dat het technisch complex en kostbaar is om deze installatie bij de alle afzonderlijke bewoners van de appartementen 'achter de meter' aan te sluiten. Op 30 juni 2011 heeft de Tweede Kamer unaniem de motie Jansen aangenomen om verenigingen van eigenaren in staat te stellen zelf opgewekte elektriciteit te laten salderen met het elektriciteitsverbruik van de leden van de vereniging van eigenaren.

In principe kunnen VvE's nu al salderen over de gezamenlijke elektriciteitsmeter. De salderingsgrens van 5000 kWh per elektriciteitsaansluiting in de Elektriciteitswet geldt zowel voor huishoudens in een rijtjeshuis als voor het gemeenschappelijk elektriciteitsverbruik van Verenigingen van Eigenaars (VvE's) van appartementen. Bij veel VvE's is het gemeenschappelijke elektriciteitsverbruik echter hoger dan 5.000 kWh. Huidig voorstel is, dat het kabinet bij de eerstvolgende gelegenheid de Elektriciteitswet zo zal aanpassen, dat het gemeenschappelijke gebruik van wettelijk verplichte VvE's van appartementen voortaan ook onder de salderingsregeling van die wet valt als er meer dan 5.000 kWh wordt ingevoerd op het net. Volgens gemeenten is dit een te beperkte interpretatie van de motie Jansen c.s.

De gemeente **Amsterdam** is een pilotproject gestart dat een praktische invulling denkt te geven aan de motie door bij een beperkt aantal VvE's de op het gemeenschappelijk dak opgewekte zonnestroom, administratief te verdelen onder de bewoners, zonder dat naar elke woning een aparte kabel wordt getrokken.

De klimaatambassadeurs constateren dan ook dat de wensen van decentrale overheden op het gebied van salderen verder dan de ruimte die het rijk nu wil bieden. Zij zullen bij het rijk blijven aandringen om de mogelijkheden voor zelflevering te verruimen.

De rijksoverheid heeft een Green Deal gesloten met de per 1 juli 2011 opgerichte Vereniging e-Decentraal. Deze vereniging wil lokale duurzame energie initiatieven, onder meer op het gebied van zelflevering, stimuleren en ondersteunen en zorgen voor een gebundelde inbreng bij de overheid. Hierbij zal samenwerking worden gezocht met de klimaatambassadeurs. Het rijk pakt de in dit kader aangedragen knelpunten op het gebied van wet- en regelgeving, financiering en andere zaken waar mogelijk daadkrachtig op.

Het project van de coöperatie '**Wij krijgen kippen**' in Amsterdam-Zuid is een voorbeeld van het betrekken van particulieren bij lokale duurzame energieopwekking. Dit initiatief van Stadsdeel Amsterdam Zuid ondersteunt initiatiefnemers bij het oprichten van 15 tot 50 lokale duurzame MKB energiebedrijven voor 2012. De Co-Operatie Zuid wil vaart geven aan de beweging om voor 2020 5% van de energie in Nederland duurzaam op te wekken door lokale duurzame energiebedrijven. Belangrijk aspect in het project is de participatie van burgers, bedrijven en organisaties. Het project faciliteert lokale initiatieven met kennis- en kunde.

DE-projecten. De decentrale overheden zetten zich in voor de versnelling en opschaling van de lokale duurzame energieproductie, met name groen gas, windenergie en warmte:

- *Groen gas:* de ontwikkeling van (agrarische) kleinschalige vergisting en groen gas hubs wordt gestimuleerd door partijen bij elkaar te brengen en voortvarend mee te werken aan vergunningverlening.
- *Windenergie:* Decentrale overheden ontwikkelen i.s.m. met de rijksoverheid een aantal grootschalige windlocaties. Ook wordt gekeken waar het mogelijk is om vergunningverlening voor windlocaties te versoepelen.
- *Duurzame warmte:* Decentrale overheden ontwikkelen lange termijn visies op de energievoorziening en duurzame en rest-warmtegebruik. Ze initiëren lokale warmteprojecten.

Duurzame energie is gebaat bij een stimulerend provinciaal beleid. Een goed ruimtelijk plan voor windenergie, het stimuleren van de ontwikkeling van groen gas hubs, de aanleg van regionale warmtenetten.

De **Provincie Zuid-Holland** heeft de ambitie om in 2020 tenminste 14% duurzame en rest-warmte te benutten. Daartoe heeft de Provincie een Green Deal met de overheid (EL&I) gesloten. Nu al wordt industriële restwarmte uit Rijnmond in het kassengebied en woonwijken benut. Bestaande stadverwarming zal worden verduurzaamd, warmtenetten worden uitgebreid, aardwarmte benut. Provincie en gemeenten werken nauw samen.

De rijksoverheid ondersteunt en versterkt waar mogelijk deze acties. Zij stimuleert de groen gas productie via de SDE+ en ondersteunt de realisatie van groen gas hubs en inpassing in regionale netten.

De overheid ontwikkelt in samenwerking met de lokale overheden grootschalige windlocaties en legt die vast in een Structuurplan Windenergie op land. Voor windenergieprojecten van 100MW of meer is de Rijkscoördinatierегeling van toepassing en heeft het Rijk een in de wet vastgelegde formele rol. Ook zorgt ze voor de oplossing van specifieke knelpunten, zoals problemen rond radar en waterstaatswerken als mogelijke locaties. Rijkswaterstaat ontwikkelt momenteel ruimtekaarten voor duurzame energiewinning (waaronder windenergie) op het RWS-areaal.

Belemmeringen voor warmteprojecten die samenhangen met aansluiting van de gebouwde omgeving zoals waardering van warmte in energielabels, aansluitplicht, verrekening van kosten over aangesloten woningen/gebouwen zullen worden ingebracht en opgepakt in een breed Warmte-overleg (projectontwikkelaars, woningcorporaties, consumentenorganisaties, gemeenten en warmtesector) geïnitieerd door BZK. Hier kunnen deze belangrijke aspecten van verduurzaming van de warmtevoorziening op een coherente en consistente wijze worden geadresseerd.

In de gemeente **Rotterdam** worden niet alleen nieuwe gebouwen aan gesloten op het warmtenet, maar ook bestaande. Samen met woningcorporaties, verenigingen van eigenaren en warmtebedrijven worden in de periode t/m 2014 in totaal 4.000 bestaande woningen aangesloten op het warmtenet. De 127 appartementen van de VvE Nieuwe Binnenweg worden in 2011 al aangesloten, evenals de ruim 400 appartementen in de flats Leyerwaard Grienderwaard. Dit levert voor de ruimteverwarming en warm tapwaterverbruik van deze appartementen circa 84% CO₂-reductie op. En een verbetering van de luchtkwaliteit!

Wat betreft de aansluitplicht voor warmtenetten in het Bouwbesluit heeft de minister van BZK op 12 oktober 2011 het volgende toegezegd (AO commissie BZK, bouwbesluit 2012, kamerstuk 32757). De minister van BZK wil komen tot een oplossing van de problematiek van de aansluitplicht die is geschetst in de diverse brieven, zowel van de kant van de warmtebedrijven en gemeenten als van de kant van de consumentenorganisaties en de ontwikkelende partijen in de bouw. De minister van BZK is hiervoor nog in overleg met de betrokken partijen. De minister ziet hiervoor nu twee hoofdlijnen voor uitwerking van de juridische borging:

- 1 De aansluitplicht wordt uitgewerkt binnen het Bouwbesluit. Daarbij worden gebiedskenmerken betrokken. Het principe van gelijkwaardigheid staat hierbij niet ter discussie.
- 2 Mocht blijken dat uitwerking van de aansluitplicht binnen het Bouwbesluit niet leidt tot een bevredigend resultaat, dan wordt een voorstel gedaan voor uitwerking elders in de rijksregelgeving (bijvoorbeeld in de Warmtewet). Hierbij zal dan zonnodig de verantwoordelijke minister moeten worden betrokken.

Daarnaast zal de minister voor bestaande warmtenetten overgangsrecht formuleren. De minister van BZK zal dit verder uitwerken met alle direct betrokken belangen: gemeenten, warmtesector, consumentenorganisaties en ontwikkelende partijen in de bouw.

Het Bouwbesluit inclusief Veegbesluit zal nog voor 1 januari 2012 worden gepubliceerd. Het gepubliceerde besluit zal dan op een later tijdstip in werking treden.

Het streven van de minister van BZK is om de aansluitplicht op zo kort mogelijke termijn te hebben uitgewerkt, zodat een uitwerking nog kan worden opgenomen in het Bouwbesluit en/of de daarbij behorende Ministeriële Regeling vóór de inwerkingtreding. De minister zal dan ook de regie nemen in het overleg hierover met de betrokken belangen.'

De **Waterschappen** gaan in de periode 2011-2015 12 grootschalige ‘energiefabrieken’ realiseren en 3 tot 5 terugwinlocaties voor fosfaat uit rioolslib realiseren. Daartoe heeft de Unie van Waterschappen een Green Deal met de overheid (EL&I) afgesloten. Dat is slim innoveren volgens de Klimaatambassadeur Gert Verwolf (Waterschap Veluwe): straks kost waterzuivering geen energie, maar levert het per saldo energie op.

Perspectief

De lokale overheden beogen met de genoemde acties de lokale Duurzame Energie-productie initiatieven te verdubbelen en een substantiële bijdrage te leveren aan de doelstelling van 14% duurzame energie in 2020.

Speerpunt 9: Smart Grids

Van knelpunt naar speerpunt

Een toenemend percentage elektriciteit uit zon en wind heeft tot gevolg dat het elektriciteitsaanbod kan fluctueren. Ook de vraag naar elektriciteit kan sterker fluctueren naarmate er meer elektrische voertuigen en meer all-electric woningen komen. Deze ontwikkelingen vragen om intelligente netten (smart grids) die met behulp van slimme software deze fluctuaties in vraag en aanbod op elkaar kunnen afstemmen.

In Actie!

Verschillende gemeenten denken al na over de toepassing van smart grids in de ontwikkeling van nieuwe wijken, zoals Nieuwweense Landen in Meppel en de Draai in Heerhugowaard. In Hoogkerk vindt een eerste pilot plaats. Gemeenten gaan in de komende jaren proefprojecten actief initiëren en faciliteren. Communicatie naar en draagvlak bij bewoners is daarbij belangrijk.

De rijksoverheid gaat via het Innovatieprogramma Intelligente netten een aantal proeftuin-projecten lokaal opstarten (16M€).

In een proef in **Hoogkerk** zijn 25 woningen virtueel met elkaar verbonden en uitgerust met HRe-ketels, hybride warmtepompen, slimme energiemeters, PV-panelen, elektrisch vervoer en slimme huishoudelijke apparatuur. Zo treedt de wasmachine in werking wanneer de elektriciteitsprijs het laagst is als er bijvoorbeeld een overschot aan zonne-energie beschikbaar is. Gezamenlijk vormen deze woningen een virtuele energiecentrale. De woningen wekken hun eigen elektriciteit op maar zijn ook aangesloten op een windpark om de inpassing van duurzame energie in de netten te onderzoeken. Aangezien het aanbod van duurzaam opgewekte energie niet altijd aansluit op de vraag, wordt gebruik gemaakt van een coördinatiemechanisme. Deze is gebaseerd op de PowerMatcher. Dit apparaat stemt de vraag en aanbod op elkaar af.

Perspectief

Op deze manier gaan er in deze periode meerdere concrete proefprojecten plaatsvinden. Daarmee wordt praktijkkennis opgedaan rond de haalbaarheid, kosten en baten en marktkansen van intelligente netten. Op langere termijn zullen slimme netten een decentrale duurzame energiehuishouding kunnen accommoderen door een grotere flexibiliteit, een grotere decentrale, fluctuerende productie kunnen inpassen en vraag en aanbod beter op elkaar laten afstemmen. Slimme netten kunnen zo bijdragen aan een efficiënter en zuiniger energiegebruik.

Thema 5: Klimaatneutrale stad en regio

De ‘Klimaatneutrale stad en regio’ als inspirerend perspectief vraagt naast de eerder genoemde sectorale vernieuwingen ook meer integrale innovaties; organisatorisch, institutioneel, beleidsmatig en financieel. ‘De Klimaatneutrale stadsregio’ is hier geïntroduceerd als overdrachtelijk begrip. Duurzaamheid houdt niet bij de gemeentegrens op, klimaatneutraliteit wordt niet door de gemeente alleen bereikt. Dat vereist een intensieve samenwerking tussen stad, omgeving en regio, tussen gemeente, provincie en waterschap. Een duurzame en klimaatneutrale omgeving komt alleen in samenwerking tot stand. Of het nu gaat om biogaswinning of windenergie, realisatie ervan is een samenspel van gemeenten, provincies en waterschappen. Met andere woorden de ‘klimaatneutrale stad’ vraagt een duurzame gebiedsontwikkeling.

Vanuit het innovatieprogramma Klimaatneutrale Steden zijn sinds 2010 acht gemeenten bezig met het in de praktijk brengen van hun route naar klimaatneutraliteit. Samen met Berend de Vries (wethouder Tilburg) vormen zij een koplopersgroep die kennis- en ervaringen delen met andere gemeenten. Provincies en waterschappen hebben vergelijkbare ambities en werken op lokaal niveau samen met gemeenten aan concrete projecten. Klimaatambassadeur Stefan Kuks (Waterschap Regge en Dinkel) zet zich in voor ketensamenwerking op het snijvlak van mitigatie en adaptatie in de gebouwde omgeving.

Speerpunt 10: Transitie naar de 'Klimaatneutrale stad en regio'

Van knelpunt naar speerpunt

Om een structurele verandering te creëren moet Integraal Klimaatbeleid goed vastgelegd worden in de organisaties. Continue aandacht voor klimaatbeleid is en blijft actueel.

Het vraagt ook, naast vernieuwing op sectoraal niveau, om een integrale aanpak, en om een andere werkwijze waarbij de rol van de overheden kan veranderen. Een trend die op gemeenteniveau zichtbaar wordt, is de samenwerking met burgers en bedrijven. Gemeenten zien dat zij zonder het betrekken van de maatschappij hun ambities niet waar kunnen maken en zoeken naar een nieuwe rol in een breder maatschappelijk proces. Tilburg ontwikkelt bijvoorbeeld met 'het Klimaatschap' een nieuwe vorm van klimaatbeleid.

Innovaties in verschillende thema's kunnen elkaar versterken, denk bijvoorbeeld aan woningontwerp, de invoering van elektrische auto's (en smart grids) en slimme financieringsconstructies. Integrale planvorming is nodig, afdelingen en overheden binnen de lokale overheden moeten gaan samenwerken, enz. De stap naar echte proces- en systeeminnovatie moet gemaakt worden.

In Tilburg is een **Klimaatschap** van start gegaan, een lokale samenwerking van organisaties en bedrijven om de duurzaamheidsambities te verwezenlijken. De gemeente kan het tenslotte niet alleen! De gemeente heeft wel het initiatief genomen maar de partners nemen dat over. Belangrijk onderdeel van het Klimaatschap is de MOED (Middenbrabantse Ontwikkelingsmaatschappij voor Energie en Duurzaamheid), als instrument om te komen tot grootschalige energiebesparing en -productie. De MOED functioneert als kennismakelaar en zal daarnaast optreden als (mede) ontwikkelaar.

In Actie!

Lokale overheden formuleren in aansluiting op de nationale Routekaart 2050 zelf ook routekaarten naar de klimaatneutrale stad en regio. Dat kan ook in regionaal verband. Initiatieven gericht op klimaatneutraliteit gaan makkelijk over gemeentegrenzen heen en zeker voor kleinere gemeenten geldt: samen sterk! Regionale samenwerkingsverbanden kunnen gemeenten een extra zetje geven om klimaatbeleid op te zetten en te borgen. Momenteel werken verschillende partijen, waaronder het KlimaatVerbond, daarom aan plannen om de Routekaart 2050 een vervolg te geven in de vorm van regio-routekaarten.

Lokaal sluiten gemeenten duurzaamheids-allianties met bedrijven, organisaties en burgers. Integrale planvorming zal worden vorm gegeven, zeker waar het gaat om duurzame gebiedsontwikkeling of gebiedsgericht energiebeleid. Het Klimaatbeleid wordt verankerd in de gemeentelijke organisatie. Lokale overheden zorgen voor uitwisseling van leerervaringen en innovatieve aanpakken en leren van elkaar.

Het rijk benadrukt het belang van lokaal en regionaal klimaatbeleid. Het rijk faciliteert monitoring van de duurzaamheidsvoortgang en resultaten door een uniforme monitorings-systematiek en maakt de gegevens op een toegankelijke manier beschikbaar. Het rijk faciliteert ook kennisuitwisseling van best practices, gericht op innovaties t.a.v. de geformuleerde speerpunten. De bestaande 'Communities of Practice' vervullen al een dergelijke functie.

LochemEnergie is een voorbeeld van lokale samenwerking van ondernemers en burgers, met geringe ondersteuning van de gemeente. Doel is om in 2020 ruim 60% van de Lochemse huishoudens van duurzame en lokaal opgewekte energie te voorzien. Er wordt gewerkt aan zonne-energie- en windmolenparken, grootschalige introductie van slimme netwerken, brede deelname van burgers en bedrijven bij inkoop van groene energie en in besparing. LochemEnergie, een coöperatieve energievereniging in de Achterhoek, laat zien dat dit mogelijk is. Binnen enkele weken na haar oprichting waren meer dan 600 huishoudens aspirant-lid. Binnen een jaar zijn concrete business-plannen klaar. Met een rendement dat terug vloeit in de lokale samenleving, voor investeringen met een economisch, sociaal en milieurendement. De rol van de gemeente verandert in dit soort processen steeds meer van regisserend naar faciliterend.

Financiering van duurzaamheidsprojecten vormt soms een knelpunt. Dat kan te maken hebben met een te hoog risicoprofiel en/of een te laag rendement, maar ook met een gebrek aan kennis over de beste financieringsconstructie. Uit het oogpunt van maatschappelijke kosten-baten zijn dit soort investeringen echter wel wenselijk. Bundeling van verschillende initiatieven van gemeenten, provincies en waterschappen op het gebied van revolverende duurzaamheidsfondsen kan deze businesscase sterker maken. Er is behoefte aan (regie op de) ontwikkeling van bruikbare en breed inzetbare tools. Holland Financial Center (HFC) verkent met steun van het rijk of een Groene Investerings Maatschappij tot stand kan komen en hoe deze gemeenten en provincies kan ondersteunen bij het doen van groene investeringen. Dit is ook onderdeel van de Green Deal. Er bestaat echter nog geen voldoende gedeeld beeld van de grootste gemene deler van de wensen van de decentrale overheden en die van het rijk. Bundeling van initiatieven kan immers variëren van 'licht' (bv gezamenlijk gebruik van duurzaamheidscriteria) tot 'zwaar' (bv bundeling van gelden). Een van de 'leergroepen' in de ondersteuningsstructuur rond de LKA zal zich, met nauwe betrokkenheid van het rijk, op dit onderwerp gaan richten. Het rijk levert inbreng vanuit haar overall beeld van de laatste ontwikkelingen zoals de Green Deal en Blok voor Blok.

De **Provincie Overijssel** wil inzetten op een Overijssels fonds van €250 miljoen voor energiebesparing en duurzame energie. Daarover sluit de Provincie een Green Deal af met de overheid (EL&I, BZK).

Perspectief

Het streven is dat in 2020 minstens 10 gemeenten klimaatneutraal zijn. Ongeveer 40 gemeenten zullen in de komende 3 jaar hun klimaatneutrale ambitie vertalen in een concreet beleidplan, aansluitend bij de nationale Routekaart 2050.

3 Gemeenten, provincies, waterschappen, rijk: samenwerking

Duurzaamheid houdt niet bij de gemeentegrens op, maar vraagt doorgaans een duurzame gebiedontwikkeling. Dat vereist een intensieve samenwerking tussen stad, omgeving en regio, tussen gemeente, provincie en waterschap. Een duurzaam waterbeheer is een zaak van waterschap, gemeente en provincie, de realisatie van biogas-winning of windenergie een samenspel van gemeenten en provincies. Goede medewerking van de rijksoverheid is cruciaal. Ieder heeft zijn rol, de overheden vullen elkaar aan. Samenwerking is het devies.

Gemeenten

Duurzaamheid begint lokaal. Veel van de hiervoor geformuleerde Speerpunten en acties zullen lokaal gerealiseerd worden. Dat de gemeente daarbij een cruciale rol heeft is evident. Maar de gemeente kan het vaak niet alleen en is afhankelijk van de goede medewerking van en samenwerking met provincie, waterschap en/of rijksoverheid. En bij thema's waarbij het primaat bij provincie of waterschap ligt, is ook de afstemming met gemeente belangrijk.

Provincies

Provincies en hun acties zijn onmisbaar in de opschaling van de duurzaamheidsinitiatieven. Bij de tien geformuleerde Speerpunten zullen resultaten geboekt worden als gemeenten en provincies goed afgestemd actie ondernemen.

In algemene zin kan de Provincie een belangrijke inspirator voor duurzaamheid zijn en gemeentelijke initiatieven versterken. Een provinciaal duurzaamheidsfonds kan hier zeker aan bijdragen.

Daarom worden ook Provincies opgeroepen de Klimaatagenda te ondertekenen. Momenteel lopen gesprekken tussen het departement IenM en het IPO over de Agenda. Het IPO zal pas in een later stadium (eind 2011) hierover concrete afspraken maken.

Waterschappen

De Waterschappen verbruiken in hun afvalwaterzuivering en verdere bedrijfsprocessen veel energie (ongeveer 10 PJ). Ze zien mogelijkheden dat flink terug te brengen en zelfs van waterzuiveringsinstallaties mogelijk zelfs 'energiefabrieken' te maken. Een goede samenwerking met gemeenten, provincies, rijk en tussen waterschappen is hierbij essentieel. De Unie van Waterschappen heeft een plan met vijf actiepunten opgesteld (zie kader)

De Energiefabriek

In waterzuiveringsinstallaties wordt het rioolslib vergist en het vrijkomende methaangas wordt via een wkk omgezet in elektriciteit en warmte. De waterschappen zijn nu al samen een van de grootste biogasproducenten (47 miljoen m³/j). Met bestaande technieken is het nu al mogelijk om energieneutrale zuiveringen te realiseren.

Nutriënten terugwinning

Rioolafvalwater wordt niet meer beschouwd als afvalstof, maar als grondstof. Fosfaat, kalium en stikstof kunnen teruggewonnen worden en weer een nuttige bestemming krijgen.

Waterkracht

Een aantal waterschappen in het oosten en zuiden onderzoekt de mogelijkheden om stuwen te vervangen door kleine waterkrachtcentrales. Daarnaast worden samen met RWS mogelijkheden daartoe in de grote rivieren bekeken.

Warmte terugwinning

De warmte die uit biogas via de wkk vrijkomt wordt geleverd aan woonwijken, bedrijven en zwembaden. Ook is het mogelijk warmte terug te winnen uit het effluent van rioolafvalwater.

Windenergie

Met RWS wordt verkend of windturbines met voldoende veiligheidswaarborgen ingepast kunnen worden op RWZI-terreinen en in de omgeving van dijken.

Gemeenten en provincies zijn belangrijk bij de vergunningverlening voor de RWZI (rioolwaterzuiveringsinstallatie) of voor een windmolen bij een RWZI, bij de afzet van biogas of warmte aan woonwijken of zwembaden, bij de inzameling van snoeihout voor een biogasininstallatie e.d.

‘Hemelwater optimaal opvangen’. Dat gaat het **Waterschap AA en Maas** stimuleren, er is een budget van €850 duizend beschikbaar. Een duurzaam waterbeheer is er bij gebaat dat de afvoer naar de WZI's beperkt wordt. AA en Maas gaat partijen aanmoedigen met vernieuwende ideeën en initiatieven ervoor te komen, bijv. om er energie mee op te wekken.

Rijksoverheid

Duurzaamheid is van ons allemaal. De decentrale overheden zijn belangrijk bij de realisatie van de klimaatdoelen en zij gaan er werk van maken. Hier zijn voldoende ruimte en goede randvoorwaarden voor nodig. En daarbij speelt de rijksoverheid een centrale rol. De urgentie van de Klimaatagenda (mede) uitdragen, zorgen voor goede, passende regelgeving, kennisdelen, stimulerende financieringsmogelijkheden en -constructies bevorderen, partijen bij elkaar brengen en ‘de neuzen dezelfde kant op richten’. Zo kan de rijksoverheid de acties van decentrale overheden ondersteunen en stimuleren.

4 En nu verder

Werk maken van Klimaat

Door zich te verbinden aan deze Klimaatagenda 2011-2014 geven de ondertekenaars aan zich in te zetten voor een klimaatneutrale toekomst en daar daadwerkelijk werk van te willen maken. Dit zullen ze vooral doen door goede initiatieven te promoten, door een uniforme, opschaalbare aanpak te hanteren en door partijen met elkaar in (creatieve) verbinding te brengen.

De decentrale overheden kunnen individueel de Klimaatagenda (of onderdelen) onderschrijven. De rijksoverheid en de Klimaatambassadeurs zullen zich allen inspannen om zoveel mogelijk gemeenten, provincies en waterschappen zich aan te laten sluiten. Dat kan ook op onderdelen, als men de focus op een aantal speerpunten wil leggen.

De Klimaatambassadeurs gaan inspirerende, innovatieve projecten onder de aandacht van anderen brengen zodat deze breed toegepast en gekopieerd worden. Informeren, leren en kopiëren. Ook als dingen niet direct goed lopen is dat interessante informatie. Vragen die dan aan de orde komen zijn: is een knelpunt lokaal gebonden of zijn er bijvoorbeeld knelpunten in wet- en regelgeving? Dit is van belang voor de afstemming tussen centraal en decentraal beleid.

Door en voor burgers en bedrijven

De rol van overheden verandert. Een duurzamer klimaat wordt uiteindelijk gedragen door burgers en bedrijven. Deze ondernemen inmiddels veel daarop gerichte initiatieven. Er is sprake van grote dynamiek. De Klimaatagenda-activiteiten sluiten daarop aan en zijn gericht op het mogelijk maken en versterken van die activiteiten van burgers en bedrijven. Betrokkenheid van die partijen bij de uitvoering van de Klimaatagenda is van cruciaal belang en de lokale overheden zullen dan ook waar mogelijk ruimte geven aan en voortbouwen op initiatieven van lokale partijen. Communicatie en inspirerende voorbeelden (bijvoorbeeld met behulp van duurzame competities en/of prijzen) worden ingezet om lokale initiatieven te stimuleren.

Leren van elkaar: inspiratie en innovatie

Voor 'opschaling' zijn innovaties van koplopers heel belangrijk. Die kunnen door steeds meer partijen overgenomen worden en zich verspreiden over het hele land. Dat kan alleen door kennis te delen en van elkaar te leren. Daartoe worden rond de speerpunten leergroepen opgericht, waar innovaties en ervaringen uitgewisseld en overgedragen worden en waar lokale overheden elkaar inspireren tot verdergaande innovaties op weg naar klimaatneutraliteit. De decentrale overheden zullen zich samen met het rijk inzetten om deze kennis- en inspiratie-uitwisseling optimaal vorm te geven.

Rijksoverheid ook aan het werk

Het rijk wil ruimte scheppen voor de lokale activiteiten en initiatieven en die ondersteunen. Gemeenten, Provincies en Waterschappen die meedoen aan realisatie van de Klimaatagenda en bij hun activiteiten knelpunten ervaren, kunnen die via de Klimaatambassadeurs agenderen bij de rijksoverheid. Dat maakt de klimaatagenda een lopende agenda waarvan dit document het startpunt is. De herijking van de agenda vindt steeds plaats tijdens de ambassadeursoverleggen met de staatssecretaris die twee maal per jaar plaatsvinden. Knelpunten zullen worden aangepakt en waar mogelijk opgelost. Vanuit het platform van het ambassadeursoverleg en het netwerk van lokale overheden daarachter zullen 'deals' voor de volgende ronde van de Green Deal worden voorbereid.

Ondersteuningaanbod

De rijksoverheid zal de decentrale overheden ondersteunen bij de uitvoering van de Klimaatagenda. Enerzijds door een structuur op te zetten waardoor gemeenten, provincies en waterschappen elkaar kunnen (blijven) inspireren en met het Rijk in gesprek kunnen blijven over kansen en knelpunten. Anderzijds door praktische instrumenten ter beschikking te stellen.

Een structuur met themateams en ambassadeurs blijft bestaan. De verschillende overheden houden hiermee een platform om kennis te delen en knelpunten te agenderen. De opzet van de themateams wijzigt wel. Bestuurders worden nauwer betrokken en behalve gemeenten zullen ook provincies en waterschappen toetreden op thema's die voor hen van belang zijn. Deze themateams worden ondersteund door een secretaris van Agentschap NL.

Nieuw is de vorming van leergroepen op specifieke onderwerpen. In deze leergroepen vindt kennisuitwisseling en verdieping plaats, bijvoorbeeld door het uitzetten van een specifieke onderzoeksvraag of het samen verkennen van nieuwe innovatieve werkwijzen. De rijksoverheid zorgt voor een structuur waarin deze groepen optimaal kunnen functioneren. En ondersteunt een deel van deze leergroepen middels een secretaris van Agentschap NL. Hieronder vallen ook de actieteams die voortkomen uit het Klimaatakkoord Unie van Waterschappen en rijk.

Daarnaast worden bestaande en nieuwe instrumenten ingezet die de decentrale overheden individueel ondersteuning bieden. Zoals het digitale platform 'Netwerk Lokaal Klimaatbeleid', de digitale leskist voor de bestaande bouw en voorbeeldprojecten op alle thema's.

Monitoring vorderingen

De resultaten van deze inzet kunnen zichtbaar gemaakt worden via een zogeheten klimaatvoetafdruk. Overheden die zich aansluiten worden gefaciliteerd bij het monitoren van hun activiteiten. Volgens een landelijk vastgesteld monitoring-protocol kan elke organisatie inzicht verkrijgen in de effecten van beleid, vorderingen en de daadwerkelijke resultaten.

Communicatie

Uitvoering van de Klimaatagenda doet een beroep op vele groepen in de samenleving, burgers en bedrijven. Daarom is een goede communicatie van groot belang, zowel vanuit de betrokken lokale overheden als vanuit de rijksoverheid. Deze communicatie is gericht op inspiratie, bewustwording en kennisoverdracht. De inspirerende voorbeelden uit de agenda, mogelijk aangevuld met andere mooie voorbeelden van onderschrijvers van de Klimaatagenda. Creatieve en innovatieve ontwikkelingen die lokale partijen en/of lokale overheden ondernemen worden zichtbaar gemaakt, zodat ze anderen weer maximaal kunnen inspireren. Daarom zullen de lokale overheden zorgen voor een goede communicatie over hun klimaatactiviteiten. Hierbij zal vanuit het rijk ondersteuning gegeven worden door informatie beschikbaar te stellen die gebruikt kan worden door en voor de decentrale communicatie-instrumenten zoals bijvoorbeeld gemeentelijke websites, plaatselijke media, etc. De rijksoverheid zal ook via haar kanalen het belang van lokaal en regionaal klimaatbeleid uitdragen, te beginnen op het landelijke Klimaatcongres op 2 november 2011.

Bijlage

De Agenda: samenvattend overzicht van de acties

In de tabellen hierna worden de Speerpunten en de acties van respectievelijk decentrale overheden en rijksoverheid per Thema samengevat.

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Gebouwde Omgeving				
1 Bestaande woningen en gebouwen energiezuiniger maken (G, P)				
<ul style="list-style-type: none"> • Beperken energielasten lagere inkomensgroepen • Verduurzaming bestaande koopwoningen • Energiebesparing gemeentelijk vastgoed, verlichting en ICT • Leveren van biogas en restwarmte aan woonwijken 	<p>BZK:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ondersteuning waar mogelijk van gemeenten, bewoners en corporaties met energiebesparing door gedragsverandering, mede ten behoeve van beheersing van de woonlasten. • Labeling van rijksgebouwen (als voorbeeldfunctie) Rijksondersteuning door actualisering convenant Meer met Minder en pilots (en vervolgens uitrol) van het Blok voor Blok programma. IenM • Onderzoeken hoe succesvolle acties-Taskforce Verlichting kunnen worden voortgezet. • Digitale leskist Bestaande Bouw 	<ul style="list-style-type: none"> • 20% CO2-reductie in 2020 <p>Plan van Aanpak Energiebesparing GO:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Via energiebesparing in de gebouwde omgeving een bijdrage leveren aan de Europese doelstelling van 20% CO2 reductie in 2020 • Energiebesparing inzetten als middel om mensen meer greep te laten krijgen op de stijging van de woonlasten • Energiebesparing als stimulans voor de bouwsector 	<ul style="list-style-type: none"> • 30% gezinnen uit huidige energiearmoede (> 10 % inkomen naar energiekosten) • 100.000 koopwoningen 30% zuiniger (2 labelstappen) • Gemeentelijk vastgoed verlichting en ICT 30 % zuiniger 	<ul style="list-style-type: none"> • Tientallen TELL-projecten • Hardenberg, Bewust Duurzaam Thuis • Amersfoort , Energiebesparing in de Wijk • Apeldoorn, Uw woning in de watten • Breda: Steek energie in je huis • Rotterdam: duurzame aanbesteding zwembaden • Bronckhorst, nieuw gemeentehuis
2 Naar energieneutrale nieuwbouw (G, P)				
<ul style="list-style-type: none"> • Naleving en handhaving bouw-kwaliteit o.b. v. Bouwbesluit 	<p>BZK:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ondersteuning van verbetering naleving en handhaving energieprestatie bouwregelgeving uitwerken in convenanten energiebesparing gebouwde omgeving • Constructief bekijken van uitgewerkte voorstellen om meer continuïteit te bieden in regelgeving voor experimenteerruimte zeer energiezuinige gebouwen en wijken. 	<p>Lenteakkoord: 2015 EPC 04; 2020 EPC 0</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 10 % nieuwbouwwoningen energie-efficiënter dan norm • 90 % nieuwbouwwoningen wordt gehandhaafd m.b.t. energienorm 	<ul style="list-style-type: none"> • 12 Excellente gebieden • Noord-Holland, Bouwtransparant • Leusden, Tabakssteeg • SRE Eindhoven, Bouwhandhaving

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Mobiliteit				
3 Naar betere ketenmobiliteit (G, W, P)				
<ul style="list-style-type: none"> • Verduurzamen lokaal en regionaal vervoer door aanbod deelauto's te verhogen • Verbeteren lokale en regionale fiets-infrastructuur • Reiziger tot ander gedrag verleiden door verbeteren informatievoorziening 	IenM: <ul style="list-style-type: none"> • Ondersteunen en versterken gemeentelijke en provinciale acties, bijv via Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte en programma Beter Benutten. • Meer bevoegdheden voor gemeenten bij fietsparkeren stationsgebieden instellen • Knelpunten bij nieuwe mobiliteitsdiensten (deelauto's) aanpakken en oplossen 	<ul style="list-style-type: none"> • Voldoen aan EU-normen luchtkwaliteit • Nieuwe beleidsdoelen in Structuurvisie Infrastructuur en Milieu 	<ul style="list-style-type: none"> • Verminderen aandeel auto in korte ritten • Modal Shift van auto naar OV en fiets • 50% gemeenten heeft deelauto's 	<ul style="list-style-type: none"> • Amsterdam, Integraal fiets- en OV-beleid • Apeldoorn, fietsbeleid • Amsterdam, deelautobeleid
4 Duurzaam Goederenvervoer (G, P)				
<ul style="list-style-type: none"> • Efficiënte lokale logistiek/stadsdistributie stimuleren • Regionale goederenhubs (rail/weg/water) ontwikkelen • Milieuzones inrichten/uitbreiden • Duurzaam vrachtwagenpark versnellen 	IenM: <ul style="list-style-type: none"> • Onderzoeken mogelijkheden milieuzone-eisen naar bestelauto's • Stimuleren aanschaf euro VI vrachtauto's door middel van subsidies • Kennisontwikkeling en -verspreiding stadsdistributie en privilege-aanpak via programma Duurzame logistiek • Flexibeler keuze transportmiddel stimuleren (synchro-modaliteit) conform topsector Logistiek 	<ul style="list-style-type: none"> • Voldoen aan EU-normen luchtkwaliteit 	<ul style="list-style-type: none"> • G4 en G32 slimme stadsdistributie • Verdubbeling aandeel vrachtwagens zeer zuinig/ op duurzame brandstoffen • Modal Shift van weg naar water en rail (2009: 39% weg, 2% rail, 18% binnenvaart - op basis van vervoerd gewicht, bron: KIM) 	<ul style="list-style-type: none"> • Nijmegen, stadsdistributie • Utrecht, stadsdistributie (Bierboot, Cargohopper) • Amsterdam, elektrische stadsdistributie

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Mobiliteit				
5 Groen gas en elektrisch vervoer (G, P, W)				
<ul style="list-style-type: none"> • Aanleg vulpunten/ oplaadpalen • Stimuleren aanschaf schoon vervoer via privileges als gereserveerde parkeerplaatsen, parkeertarieven, Duurzaam Inkopen 	IenM, EL&I: <ul style="list-style-type: none"> • Groen gas stimuleren via SDE+; markt bepaalt toepassing in transport, deze valt buiten 10% bijmengverplichting. • Continueren Formule E-team (elektrisch) • PPS emissievrij OV (o.a. elektrisch en waterstof) (Green-deal) • Fiscale stimulering euro VI vrachtauto's • Introductie rijden met brandstofcel-elektrische auto's op waterstof. Bijdrage in realisatie vulpunten waterstof 	<ul style="list-style-type: none"> • 20.000 elektrische auto's in 2015 (concept-nota) • Voldoen aan EU-normen luchtkwaliteit • Bijmenging biobrandstoffen 10% in 2020 (EU-afspraken) 	<ul style="list-style-type: none"> • Landsdekkend netwerk vulpunten/ oplaadpunten • Vertiepvoudiging aantal zeer zuinige auto's/vrachtauto's • Eigen wagenpark 100% duurzaam in 2020 	<ul style="list-style-type: none"> • Leeuwarden, Actieprogramma schone en alternatieve brandstoffen • Amsterdam, Elektrische auto's en oplaadpunten • Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier: groen gas voor eigen voertuigen
Duurzame Bedrijven				
6 Lokale duurzame economie (G, P, W)				
<ul style="list-style-type: none"> • Samenwerkingsverband bedrijven en kennisinstellingen (verduurzaming, groene stages en banen, Green Deals) • Regionale koplopers platform bieden ter inspiratie regionaal bedrijfsleven • Overheden launching customer voor duurzame innovaties • Duurzaamheid als voorwaarde in innovatie-regelingen provincies 	IenM, EL&I: <ul style="list-style-type: none"> • Rijk zet duurzaam inkopenbeleid met kracht voort • Duurzaamheid als voorwaarde in innovatieregelingen, ook m.b.t. onderzoek en onderwijs • Green Deals afsluiten met bedrijven en organisaties. 	Verduurzamen bedrijven met koplopers als voorbeeld	<ul style="list-style-type: none"> • Vergroting aantal groene banen • Duurzaamheid/ CO2-eisen in (her)ontwikkelingsplannen bedrijventerreinen 	<ul style="list-style-type: none"> • Amsterdam, Smart City • Leeuwarden, Groene Banen • Noord-Brabant, Energie-agenda • Eindhoven, De Duurzame Ondernemer

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Bedrijven				
7 Energiebesparing bedrijven via handhaving (G, P)				
<ul style="list-style-type: none"> • Intensiveren handhaving en toezicht Wet Milieubeheer (prioriteit, scholing en fte's) 	<p>IenM:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Meer bekendheid geven aan database infomil 'Energiebesparing en Winst' door onder andere opname in toelichting activiteitenbesluit • Meer aandacht voor verbetering naleving en handhaving Wm in Plan van Aanpak Energiebesparing GO • Op korte termijn duidelijkheid verschaffen over mogelijkheid tot opnemen energieverbruiksgegevens van bedrijven binnen toetsingskader Activiteitenbesluit • Onderzocht wordt of het mogelijk is om deze handvatten voor zowel bedrijven als bevoegd gezag op te nemen in de wetgeving. • Kennisoverdracht aan bedrijven, installatiebranche en gemeenten over BBT en verplichtingen 	<ul style="list-style-type: none"> • Bedrijven voldoen minimaal aan Wm/Activiteitenbesluit 	<ul style="list-style-type: none"> • 95 % Gemeenten/RUD's hebben adequate vergunningverlening en handhaving met betrekking tot energiebesparing • 10 % Meer bedrijven met rendabele maatregelen (BBT) • In utiliteitsbouw: 4% besparing op totale energieverbruik in 2014 tov 2011 	<ul style="list-style-type: none"> • DCMR, Dubbele winst bij energiebesparing

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Energieproductie				
8 Lokale duurzame energie productie (G, P, W)				
<ul style="list-style-type: none"> • Faciliteren particulieren en organisaties bij opzetten lokale DE-projecten (kennisoverdracht, financiële arrangementen als alternatief voor SDE+) • Ontwikkelen LT-visie op lokale op energievoorziening (DE, infrastructuur, smart grids) • Waterschappen: via 'Energiefabriek' project produceren waterzuiveringsinstallaties duurzame energie (o.a. groen gas en warmte). • Kleinschalige vergisting en realisatie groen gas-hubs stimuleren • Regionale en lokale overheden werken samen met rijk aan realisatie grootschalige windlocaties. 	<ul style="list-style-type: none"> lenM, EL&I: • Saldering mogelijk maken voor collectieve DE-systemen bij flatwoningen met een VVE. • Groen gas productie stimuleren via SDE+. Realisatie van groen-gas hubs en inpassing in regionale netten ondersteunen, o.a. door wegnemen financiële en juridische belemmeringen en stellen van duidelijke kwaliteitseisen. Opheffen beperkende regelgeving voor co-vergisting van externe stromen biomassa. • Rijk** werkt samen met lokale en regionale overheden aan realisatie grootschalige windlocaties, opname in Structuurvisie Wind op land. Oplossen ruimtelijke knelpunten wind (radar, locaties waterstaatswerken). Rijk zorgt dat Provincies doorzettingsmacht gebruiken als gemeente niet mee wil werken (verplicht volgens Crisis en Herstel wet). 	<ul style="list-style-type: none"> • 14% DE in 2020 • 2 mld m³ Groen Gas in 2020 	<ul style="list-style-type: none"> • Verdubbeling aantal lokale DE-initiatieven • 0,5 mld m³ Groen Gas • Verdriedubbeling Wind op land in 2020 (van 2000 naar 6000 MW) • Toename planologische ruimte Wind op land • Toename restwarmtegebruik, WKO en bio-energie 	<ul style="list-style-type: none"> • Veenendaal, DEVO • Culemborg, Thermo Bello • Amsterdam: uitgifte grond met windvergunning • Amsterdam-Zuid, Wij krijgen kippen, lokaal DE-bedrijf met burgerparticipatie • Dordrecht, lokaal DE-bedrijf met HVC • SRE Eindhoven, ASORE (Agro Solar Realisatie) • Waterschap Veluwe, Energiefabriek en waterkracht Apeldoorns Kanaal • Zeewolde, Polderwijk, woonwijk op warmte uit biovergisting. • Green Deal Zuid-Holland met rijk: 14% duurzame energie en restwarmtebenutting

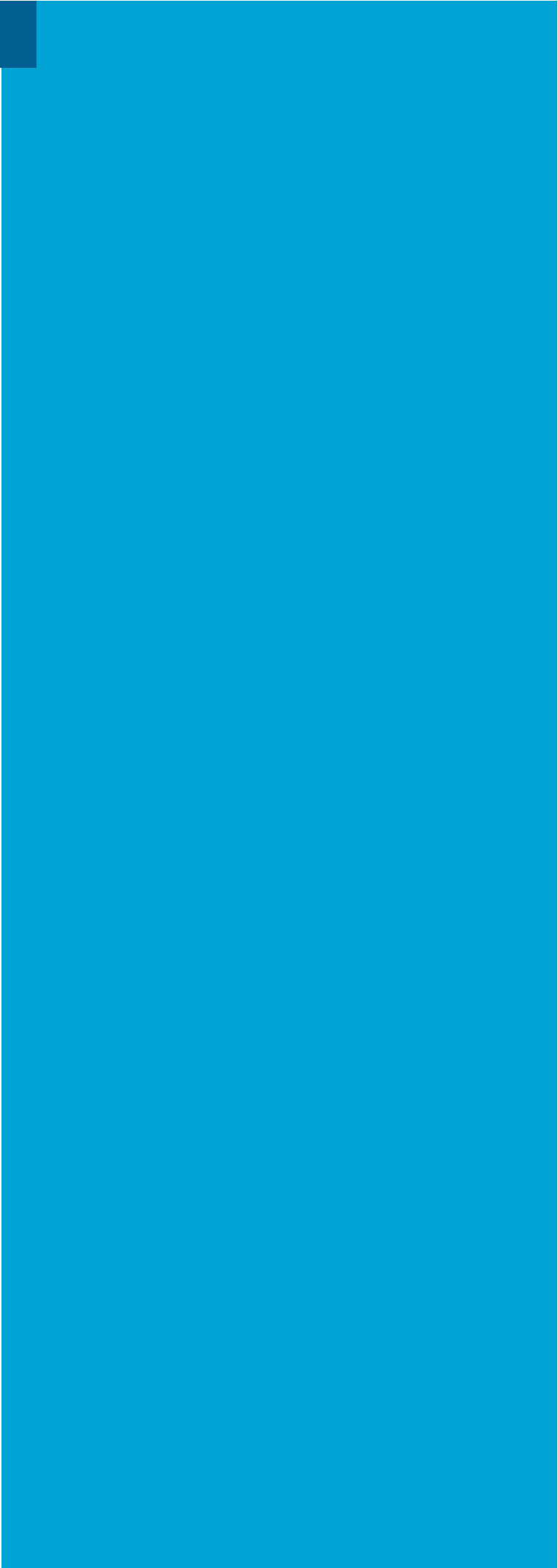

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Energieproductie				
8 Lokale duurzame energie productie (G, P, W)				
<ul style="list-style-type: none"> • Windprojecten realiseren in de nabijheid van dijken, waterstaatswerken en gronden waterschappen • Visie op (rest)warmte, WKO en ondergrond ontwikkelen. Lokale warmteprojecten mogelijk maken. • Bewaken consumentenbelang bij prijsstelling warmtelevering nieuwbouw (prijsvorming wordt met warmtewet transparanter) • Blijven inzetten voor uitbreiding salderingsmogelijkheden 	<ul style="list-style-type: none"> • Warmtewet snel invoeren en gemeenten (vooruitlopend op invoering warmtewet) informeren over de inhoud van de warmtewet • Rijk geeft lokale overheden ruimte om lokale (rest-) warmteprojecten mogelijk te maken: publiek-private samenwerking aansluitplicht. Wederzijds benutten van restwarmte door bedrijven in kader van MJA-3, warmtekaarten. • Energieparagraaf in bestemmingsplan verplichten • Aansluitplicht warmtenetten wordt verder uitgewerkt in het bouwbesluit; bij onbevredigend resultaat, wordt nader gekeken naar uitwerking elders. • Formuleren van overgangsregeling voor bestaande warmtenetten 			

Acties lokale en regionale overheden	Acties Rijksoverheid	(Rijks)doelen 2014 en verder	Perspectief: potentiële bijdrage lokale en regionale overheden *	Voorbeeldprojecten
Duurzame Energieproductie				
9 Smart Grids				
<ul style="list-style-type: none"> Medewerking aan proeftuinen om 'real life' te leren over maatschappelijke haalbaarheid, kosten en baten, marktkansen. 	<ul style="list-style-type: none"> EL&I Innovatieprogramma IPIN (tender 16 M€) uitvoeren, proeftuinen opstarten Kennis ontwikkelen en verspreiden rond Smart Grids 	<ul style="list-style-type: none"> 14% DE in 2020 5-10 proeftuinen 	<ul style="list-style-type: none"> 5-10 proeftuinen 	<ul style="list-style-type: none"> Groningen, Hoogkerk
10. Transitie naar de 'Klimaatneutrale stad en regio' (G, P, W)				
<ul style="list-style-type: none"> Realiseren 'klimaatneutrale stad' door proces- en systeem-innovatie: Ontwikkelen lokale roadmap aansluitend op roadmap Rijk Sluiten lokale duurzame allianties met bedrijfsleven, corporaties, maatschappelijke organisaties en burgerparticipatie Integrale planvorming en gebiedsontwikkeling met klimaat als uitgangspunt vooraf i.p.v. toets achteraf (mitigatie en adaptatie) Borging uitvoering klimaatbeleid in professionele organisatie (aansturing, budget, verantwoording) Kennis en leerervaringen uitwisselen en verspreiden 	<ul style="list-style-type: none"> Uitdragen belang klimaatbeleid Via uniforme monitoring- en evaluatiesystematiek voorgang Klimaat-agenda-innovaties faciliteren. Innovatie bevorderen door kennisontwikkeling en -uitwisseling, ook internationaal (leerervaringen IKS, Covenant of Mayors) Aanbieden expertise en matching bij binnenhalen EU-gelden Rijk ondersteunt Holland Financial Center bij verkenning naar Groene Investerings Maatschappij, incl. opties voor synergie lokale fondsen Rijk verkent stroomlijning beheer lokale fondsen en professionalisering beoordeling projecten. 	<ul style="list-style-type: none"> 20% CO2-reductie in 2020 Doelstelling roadmap 2050: 80-95% CO2-reductie 	<ul style="list-style-type: none"> 10 gemeenten in 2020 Klimaatneutraal 40 gemeenten stellen roadmap naar Klimaatneutraal vast 	<ul style="list-style-type: none"> Heerhugowaard, Stad van de Zon Tilburg, Klimaatstap Klimaatneutraal Den Bosch Amsterdam, Groenfondsvoorstel Rotterdam, RCI Diverse gemeenten, borging klimaatbeleid Provincie Overijssel: revolving fonds van €250 LochemEnergie, 2020 60% huishoudens Lokale DE

* De hier aangeduide perspectieven zijn vooral bedoeld als inspirerende perspectieven waar de ambitieuze inzet op gericht is, en niet zozeer als afrekenbare doelen.

** Voor windenergieprojecten van 100MW of meer is de Rijkscoördinatierregeling van toepassing en heeft het Rijk een in de wet vastgelegde formele rol.

Dit is een uitgave van

**Ministerie van Infrastructuur en Milieu, in
samenwerking met de klimaatambassadeurs
van gemeenten en waterschappen**

Postbus 20901 | 2500 EX Den Haag
www.rijksoverheid.nl/ienm

November 2011